

**СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ РАУФА АБЛЯЗОВА**

Кафедра права та інформаційної справи

КУРСОВА РОБОТА

з дисципліни «Цивільне право»

На тему: «Недійсність правочинів: правові підстави та наслідки»

Студент-виконавець:

Бондаренко Оксана Володимирівна,
група ЮР-21

Керівник курсової роботи:

Панчишин Антон Володимирович

Курсова робота захищена з оцінкою

Протокол захисту курсових робіт

№ _____ від _____ 20____ р.

Черкаси 2026

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1 ПРАВОВА ПРИРОДА ПРАВОЧИНІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

- 1.1 Поняття та ознаки правочину
- 1.2 Умови дійсності правочину
- 1.3 Класифікація правочинів

РОЗДІЛ 2 ПРАВОВІ ПІДСТАВИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ

- 2.1 Поняття недійсності правочину
- 2.2 Нікчемні та оспорювані правочини
- 2.3 Підстави недійсності правочинів

РОЗДІЛ 3 ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ

- 3.1 Загальні наслідки недійсності правочинів
- 3.2 Спеціальні наслідки недійсності правочинів
- 3.3 Судова практика щодо недійсності правочинів

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

У сучасних умовах розвитку цивільного обороту важливе значення має забезпечення стабільності та законності правовідносин, що виникають між учасниками. Одним із ключових інструментів регулювання таких відносин є правочини, які виступають основною формою реалізації цивільних прав та обов'язків. Водночас не всі правочини відповідають вимогам законодавства, що зумовлює необхідність дослідження інституту їх недійсності.

Актуальність теми зумовлена тим, що недійсність правочинів є поширеним явищем у правозастосовній практиці. Порухення вимог щодо змісту, форми або суб'єктного складу правочину може призводити до його визнання недійсним, що, у свою чергу, має суттєві правові наслідки для сторін. У сучасних умовах збільшення кількості цивільно-правових спорів питання визначення підстав недійсності правочинів та наслідків їх недійсності набуває особливої значущості.

Окрему увагу слід приділити тому, що інститут недійсності правочинів забезпечує захист прав та законних інтересів учасників цивільних правовідносин, а також сприяє дотриманню принципів справедливості, добросовісності та розумності. Крім того, він виконує превентивну функцію, запобігаючи укладенню правочинів, що суперечать вимогам закону.

Метою курсової роботи є комплексне дослідження недійсності правочинів, визначення її правових підстав та аналіз правових наслідків.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- дослідити поняття та ознаки правочину;
- визначити умови його дійсності;
- проаналізувати підстави недійсності правочинів;

- розглянути класифікацію недійсних правочинів;
- дослідити правові наслідки недійсності правочинів
- проаналізувати судову практику щодо застосування відповідних норм.

Об'єктом дослідження є цивільно-правові відносини, що виникають у процесі укладення та виконання правочинів.

Предметом дослідження є правові норми, які регулюють підстави та наслідки недійсності правочинів, а також практика їх застосування.

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, зокрема аналіз, синтез, порівняння, формально-юридичний та системний методи.

Структура курсової роботи зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ПРАВОВА ПРИРОДА ПРАВОЧИНІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

Правочин є однією з ключових категорій цивільного права, оскільки саме через нього суб'єкти цивільних правовідносин реалізують свої права та обов'язки. Він виступає основною юридичною формою, за допомогою якої встановлюються, змінюються або припиняються цивільні права та обов'язки.

Відповідно до положень Цивільного кодексу України, правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Таким чином, правочин має вольовий характер і є результатом свідомого волевиявлення суб'єкта.

Сутність правочину полягає у тому, що він є різновидом юридичного факту, з яким закон пов'язує настання певних правових наслідків. На відміну від подій, які відбуваються незалежно від волі людини, правочини завжди є результатом активної поведінки особи.

Однією з основних ознак правочину є його вольовий характер. Це означає, що він виникає внаслідок внутрішнього волевиявлення особи, яке має бути вільним та усвідомленим. Воля особи повинна відповідати її зовнішньому прояву, тобто волевиявленню.

Іншою важливою ознакою є правомірність правочину.

Це означає, що він повинен відповідати вимогам законодавства, не суперечити моральним засадам суспільства та не порушувати прав інших осіб. У разі недотримання цих вимог правочин може бути визнаний недійсним.

Наступною ознакою є спрямованість на настання правових наслідків. Правочин укладається саме з метою досягнення певного юридичного результату, наприклад, передачі майна, виконання робіт або надання послуг.

Також важливою ознакою є участь суб'єктів цивільного права. Правочини можуть укладатися фізичними та юридичними особами, які мають необхідний обсяг цивільної дієздатності.

Крім того, правочин має визначену форму. Законодавство передбачає, що правочини можуть вчинятися усно або в письмовій формі, а в окремих випадках потребують нотаріального посвідчення чи державної реєстрації.

Правочин як юридична категорія є однією з центральних у цивільному праві, оскільки саме через нього реалізується воля учасників цивільних відносин. В юридичній доктрині правочин розглядається як вольова дія особи, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Важливо зазначити, що поняття правочину історично формувалося поступово. У римському приватному праві аналогом правочину виступали договори та інші вольові дії сторін, які мали юридичне значення. Сучасне розуміння правочину в українському цивільному праві є результатом поєднання континентальної правової традиції та національного законодавчого розвитку.

У структурі правочину ключове значення має воля особи, яка повинна бути вільною, усвідомленою та відповідати внутрішньому наміру. Саме воля є визначальним елементом, що відрізняє правочин від інших юридичних фактів, зокрема юридичних подій, які виникають незалежно від волі людини.

Ознаки правочину також включають:

- правомірність дії;
- спрямованість на правовий результат;
- відповідність вимогам закону;

- наявність зовнішнього вираження волі.

Таким чином, правочин є складною юридичною конструкцією, яка поєднує внутрішній намір особи та його зовнішнє вираження у правовій формі.

Отже, правочин є юридично значущою дією, яка характеризується вольовим характером, правомірністю, спрямованістю на правові наслідки, участю суб'єктів цивільного права та дотриманням встановленої форми. Саме сукупність цих ознак дозволяє відмежувати правочини від інших юридичних фактів та визначити їх місце у системі цивільного права.

1.2 Умови дійсності правочину

Для того щоб правочин породжував юридичні наслідки, на які він спрямований, він повинен відповідати встановленим законодавством вимогам. Сукупність таких вимог прийнято називати умовами дійсності правочину. Їх недотримання може стати підставою для визнання правочину недійсним.

Умови дійсності правочину є обов'язковими вимогами, дотримання яких забезпечує його юридичну силу. Вони закріплені у цивільному законодавстві та мають імперативний характер.

До таких умов належать:

1. законність змісту правочину;
2. дієздатність сторін;
3. вільне волевиявлення;
4. дотримання встановленої форми.

Кожна з цих умов має самостійне значення та впливає на загальну дійсність правочину. Порухення хоча б однієї з них може стати підставою для визнання правочину недійсним.

Особливу увагу слід приділити умові законності змісту. Вона означає, що правочин не може суперечити Конституції України, цивільному законодавству або моральним засадам суспільства. Наприклад, правочини, спрямовані на порушення прав інших осіб або обходу закону, є недійсними.

Важливим елементом є також дієздатність сторін. Укладення правочину особою, яка не має достатнього обсягу цивільної дієздатності, ставить під сумнів його юридичну силу та може призвести до визнання його недійсним.

Воля сторін повинна формуватися без будь-якого зовнішнього впливу, такого як обман, насильство чи погроза. У разі порушення цього принципу правочин вважається дефектним.

Форма правочину виконує доказову та контрольну функцію. Недодержання письмової або нотаріальної форми у випадках, передбачених законом, також тягне недійсність правочину.

Цивільне законодавство України визначає основні умови дійсності правочину, які стосуються змісту, суб'єктного складу, волевиявлення та форми правочину.

Першою умовою є законність змісту правочину. Це означає, що його зміст не повинен суперечити нормам законодавства, а також моральним засадам суспільства. Правочини, спрямовані на порушення закону або ухилення від його вимог, не можуть визнаватися дійсними. Наприклад, укладення угоди з метою приховування незаконної діяльності є підставою для визнання такого правочину недійсним.

Другою важливою умовою є наявність у сторін необхідного обсягу цивільної дієздатності. Фізичні особи повинні усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Юридичні особи діють через свої органи або представників у межах наданих повноважень. Якщо правочин укладено особою, яка не має необхідної дієздатності, він може бути визнаний недійсним.

Третьою умовою є відповідність волі та волевиявлення. Воля - це внутрішнє бажання особи вчинити певний правочин, а волевиявлення - це зовнішній прояв цієї волі. Вони повинні збігатися. Якщо ж правочин укладено під впливом помилки, обману, насильства чи інших факторів, які спотворюють волю особи, це може стати підставою для його недійсності.

Четвертою умовою є дотримання встановленої форми правочину. Закон передбачає, що правочини можуть вчинятися усно або в письмовій формі. У деяких випадках вимагається нотаріальне посвідчення або державна реєстрація. Недотримання обов'язкової форми може призвести до недійсності правочину або ускладнити доведення його існування в суді.

Окремо слід зазначити, що правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків. Це означає, що сторони повинні мати намір створити юридичні наслідки, а не лише імітувати правочин. У разі відсутності такого наміру правочин може бути визнаний фіктивним або удаваним.

Також важливою умовою є дотримання прав та інтересів інших осіб. Правочин не повинен порушувати права третіх осіб або завдавати шкоди суспільству.

Отже, дійсність правочину залежить від дотримання ряду умов, серед яких законність змісту, наявність дієздатності сторін, відповідність волі та волевиявлення, дотримання форми та спрямованість на реальні правові наслідки. Порушення хоча б однієї з цих умов може стати підставою для визнання правочину недійсним, що підкреслює важливість їх дотримання у цивільному обороті.

1.3 Класифікація правочинів

Класифікація правочинів має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки дозволяє глибше зрозуміти їх правову природу, визначити особливості укладення та виконання, а також правильно застосовувати норми цивільного законодавства. Поділ правочинів на види здійснюється за різними критеріями залежно від їх змісту, форми, кількості сторін та інших характеристик.

Одним із основних критеріїв класифікації є кількість сторін, які беруть участь у правочині. За цим критерієм правочини поділяються на односторонні, двосторонні та багатосторонні. Односторонні правочини характеризуються тим, що для їх вчинення достатньо волевиявлення однієї сторони. Прикладом такого правочину є заповіт або довіреність. Двосторонні правочини передбачають узгоджене волевиявлення двох сторін і найчастіше виступають у формі договорів, наприклад, договору купівлі-продажу. Багатосторонні правочини укладаються між трьома і більше сторонами, які мають спільну мету.

За характером майнових відносин правочини поділяються на оплатні та безоплатні. В оплатних правочинах кожна сторона отримує певну майнову вигоду у відповідь на виконання своїх обов'язків. У безоплатних правочинах одна сторона надає майнову вигоду іншій без отримання зустрічного задоволення, наприклад, договір дарування.

Важливим є поділ правочинів на реальні та консенсуальні. Консенсуальні правочини вважаються укладеними з моменту досягнення згоди між сторонами щодо всіх істотних умов. Реальні правочини, крім досягнення згоди, потребують фактичної передачі майна або вчинення іншої дії для їх виникнення.

За строком дії правочини поділяються на строкові та безстрокові. Строкові правочини передбачають встановлення конкретного строку їх виконання або дії. Безстрокові правочини не містять такого визначення і діють до моменту їх припинення на підставах, передбачених законом або договором.

Також існує класифікація за формою правочину. За цим критерієм виділяють усні та письмові правочини. Письмова форма може бути простою або нотаріально посвідченою. У деяких випадках закон вимагає обов'язкової державної реєстрації правочину.

Окремо виділяють умовні правочини, в яких виникнення або припинення прав та обов'язків залежить від настання певної обставини. Такі правочини можуть бути укладені під відкладальною або скасувальною умовою.

Крім того, правочини поділяються на каузальні та абстрактні. У каузальних правочинах правова підстава є очевидною і визначеною, тоді як в абстрактних правочинах вона не має значення для їх дійсності.

Таким чином, класифікація правочинів є багатогранною та здійснюється за різними критеріями. Вона дозволяє систематизувати правочини, визначити їх особливості та правильно застосовувати норми цивільного права. Розуміння різних видів правочинів має важливе значення для подальшого дослідження питань їх недійсності та правових наслідків.

Класифікація правочинів має важливе значення для розуміння їх юридичної природи та особливостей правового регулювання. У цивільному праві правочини поділяються за різними критеріями.

За кількістю сторін правочини поділяються на односторонні, двосторонні та багатосторонні. Односторонні правочини вчиняються волею однієї особи, тоді як двосторонні та багатосторонні потребують узгодження волі кількох учасників.

За моментом виникнення прав та обов'язків розрізняють консенсуальні та реальні правочини. Консенсуальні вважаються укладеними з моменту досягнення згоди сторін, тоді як реальні - з моменту передачі речі.

Також правочини поділяються на:

- оплатні та безоплатні;
- каузальні та абстрактні;
- строкові та безстрокові.

Окреме значення має поділ правочинів залежно від форми їх вираження: усні, письмові та нотаріально посвідчені.

Така класифікація дозволяє більш глибоко аналізувати правочини та правильно визначати їх правові наслідки у конкретних правовідносинах.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ ПІДСТАВИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ

2.1 Поняття недійсності правочину

Недійсність правочину є одним із ключових інститутів цивільного права, який має важливе значення для забезпечення законності та стабільності цивільного обороту. У сучасних умовах розвитку ринкових відносин значна кількість правовідносин виникає саме на підставі правочинів, тому питання їх дійсності чи недійсності набуває особливої актуальності.

Правочини виступають основною формою реалізації цивільних прав та обов'язків, однак не всі з них відповідають вимогам законодавства. У випадках, коли під час укладення правочину були порушені встановлені законом умови, виникає необхідність у застосуванні такого правового механізму, як визнання правочину недійсним. Це дозволяє відновити порушені права сторін та усунути негативні наслідки неправомірних дій.

Під недійсністю правочину розуміється його юридична неспроможність породжувати ті правові наслідки, на які він був спрямований. Іншими словами, навіть якщо правочин формально був укладений, він не створює юридичних прав і обов'язків або припиняє їх існування у зв'язку з його невідповідністю вимогам законодавства.

Сутність недійсності правочину полягає у тому, що держава не визнає юридичної сили за такими діями суб'єктів цивільного права, які суперечать встановленим нормам. Це означає, що правочин, який порушує закон або інші обов'язкові вимоги, не може бути підставою для виникнення правових наслідків. Таким чином, інститут недійсності виступає своєрідним "фільтром", який відсіює неправомірні правочини з цивільного обороту.

Важливо зазначити, що недійсність правочину безпосередньо пов'язана з порушенням умов його дійсності. До таких умов належать законність змісту правочину, наявність у сторін необхідної цивільної дієздатності, відповідність внутрішньої волі особи її зовнішньому волевиявленню, а також дотримання встановленої форми правочину. Недотримання хоча б однієї з цих умов може призвести до визнання правочину недійсним.

Особливістю недійсності правочину є те, що вона має не лише відновлювальний, а й превентивний характер. З одного боку, вона спрямована на усунення наслідків уже вчиненого правопорушення та відновлення прав сторін, а з іншого - запобігає вчиненню подібних порушень у майбутньому. Сам факт можливості визнання правочину недійсним спонукає учасників цивільних відносин дотримуватися вимог законодавства.

У науковій літературі існують різні підходи до розуміння правової природи недійсності правочинів. Деякі вчені розглядають її як вид цивільно-правової санкції, що застосовується у разі порушення правових норм. Інші вважають, що недійсність є особливим правовим станом правочину, який виникає незалежно від застосування санкцій. Така різноманітність підходів свідчить про складність і багатогранність цього правового явища.

Крім того, недійсність правочину має важливе значення для захисту прав та законних інтересів учасників цивільних правовідносин. Вона дозволяє сторонам звернутися до суду з вимогою про визнання правочину недійсним та застосування відповідних правових наслідків. Це особливо важливо у випадках, коли одна зі сторін діяла недобросовісно або зловживала своїми правами.

Слід також звернути увагу на те, що законодавство розрізняє різні види недійсних правочинів, зокрема нікчемні та оспорювані. Такий поділ має суттєве значення для визначення порядку визнання правочину недійсним та моменту, з якого він вважається таким. Зокрема, нікчемний правочин є недійсним з моменту його

вчинення незалежно від визнання судом, тоді як оспорюваний потребує відповідного судового рішення.

Важливим аспектом є також момент недійсності правочину. Як правило, недійсний правочин вважається таким з моменту його вчинення, тобто має зворотну дію. Це означає, що всі правові наслідки, які могли виникнути на його підставі, підлягають скасуванню. Такий підхід забезпечує відновлення первісного стану сторін.

У науковій доктрині цивільного права існують різні підходи до розуміння недійсності правочину. Одні автори розглядають недійсність як санкцію за порушення вимог закону, інші - як стан правочину, що не породжує бажаних юридичних наслідків.

Важливо також розмежовувати поняття **недійсного правочину** та **неукладеного правочину**. Недійсний правочин є таким, що формально відбувся, але не відповідає вимогам закону, тоді як неукладений правочин означає відсутність згоди сторін щодо істотних умов і фактично не існує як юридичний факт.

У судовій практиці це розмежування має суттєве значення, оскільки до неукладених правочинів не застосовуються наслідки недійсності, зокрема реституція.

Таким чином, недійсність правочину є складною правовою категорією, яка поєднує як юридичні, так і фактичні елементи та спрямована на забезпечення дотримання законності в цивільному обороті.

Отже, недійсність правочину є складним і багатогранним правовим інститутом, який полягає у відсутності юридичної сили правочину внаслідок порушення встановлених законом вимог. Вона відіграє важливу роль у забезпеченні законності, захисті прав учасників цивільних відносин та підтриманні стабільності цивільного обороту. Значення цього інституту полягає також у тому, що він сприяє формуванню правової культури та підвищенню рівня правосвідомості учасників цивільних правовідносин.

2.2 Нікчемні та оспорювані правочини

У цивільному праві важливе значення має поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані, оскільки саме цей поділ визначає порядок їх визнання недійсними, а також особливості правових наслідків, які виникають у кожному конкретному випадку. Така класифікація дозволяє більш чітко регулювати цивільні правовідносини та забезпечує належний рівень правової визначеності для їх учасників, що є особливо важливим у сучасному цивільному обороті.

Нікчемним є правочин, недійсність якого прямо встановлена законом. Це означає, що такий правочин є недійсним з моменту його вчинення і не створює жодних юридичних наслідків, на які він був спрямований. Для визнання нікчемного правочину недійсним не вимагається окремого рішення суду, оскільки його недійсність впливає безпосередньо із закону. Водночас у практичній площині судове звернення може мати місце з метою підтвердження факту нікчемності та застосування відповідних наслідків.

Оспорюваним правочином є правочин, який вважається дійсним до моменту його визнання недійсним у судовому порядку. Такий правочин породжує юридичні наслідки, але вони можуть бути скасовані за наявності підстав, передбачених законом, та за зверненням заінтересованої сторони. Отже, на відміну від нікчемного правочину, оспорюваний потребує активних дій учасників правовідносин для його оскарження.

Відмінність між нікчемними та оспорюваними правочинами полягає не лише у процесуальному порядку їх визнання недійсними, але й у ступені порушення вимог закону. Нікчемні правочини зазвичай характеризуються грубими та очевидними порушеннями законодавства, тоді як оспорювані пов'язані з більш складними ситуаціями, де необхідне додаткове встановлення фактичних обставин справи.

До нікчемних правочинів, як правило, відносять правочини, що суперечать закону або моральним засадам суспільства, вчинені з порушенням обов'язкової форми, а також

правочини, укладені недієздатними особами. У таких випадках закон виходить із презумпції їх повної юридичної неспроможності.

Оспорювані правочини, навпаки, пов'язані з дефектами волі або волевиявлення сторін. Це можуть бути правочини, укладені під впливом помилки, обману, насильства, погрози, тяжких життєвих обставин або перевищення повноважень представником. У таких випадках суд повинен дослідити всі обставини справи та встановити, чи дійсно існували підстави для визнання правочину недійсним.

Критерій	Нікчемний правочин	Оспорюваний правочин
Момент недійсності	З моменту вчинення	З моменту рішення суду
Необхідність суду	Не обов'язково	Обов'язково
Ініціатор	Будь-яка заінтересована особа / суд	Тільки заінтересована особа
Юридичні наслідки	Не створює правових наслідків	Діє до моменту скасування
Характер порушення	Грубе, очевидне	Складне, потребує доведення

Таблиця 1

У науковій літературі підкреслюється, що поділ правочинів на нікчемні та оспорювані є одним із найбільш дискусійних у цивільному праві. Зокрема, деякі вчені зазначають, що такий поділ має умовний характер, оскільки межа між цими видами правочинів інколи є досить розмитою.

Також звертається увага на те, що в окремих випадках законодавець не завжди чітко визначає, до якої категорії слід віднести конкретний правочин, що створює труднощі у правозастосуванні.

Важливо підкреслити, що поділ правочинів на нікчемні та оспорювані має значне практичне значення, оскільки впливає на спосіб захисту цивільних прав. У випадку нікчемних правочинів захист прав відбувається, як правило, шляхом застосування наслідків недійсності без необхідності попереднього визнання правочину недійсним.

Натомість у випадку оспорюваних правочинів обов'язковим є звернення до суду з відповідним позовом.

Окремо слід зазначити, що такий поділ також впливає на стабільність цивільного обороту. Нікчемні правочини забезпечують чіткість і визначеність правового регулювання, тоді як оспорювані правочини допускають більшу гнучкість у правозастосуванні, дозволяючи враховувати конкретні життєві обставини.

Крім того, у практичній діяльності нерідко виникають складнощі з кваліфікацією правочину як нікчемного або оспорюваного, оскільки деякі правові норми сформульовані загально і потребують тлумачення. У таких випадках важливу роль відіграє судова практика, зокрема позиції Верховного Суду, який формує єдині підходи до застосування норм цивільного законодавства.

Таким чином, нікчемні та оспорювані правочини є двома основними видами недійсних правочинів, які відрізняються як за юридичною природою, так і за порядком їх визнання недійсними. Їх правильне розмежування має суттєве значення для ефективного захисту прав учасників цивільних правовідносин, забезпечення правової визначеності та стабільності цивільного обороту в цілому.

2.3. Підстави недійсності правочинів

Підстави недійсності правочинів у цивільному праві України є ключовим елементом інституту недійсності, оскільки саме вони визначають, у яких випадках правочин втрачає свою юридичну силу або може бути визнаний таким, що не створює передбачених ним правових наслідків.

Відповідно до Цивільного кодексу України, підстави недійсності правочинів пов'язані з порушенням умов їх дійсності, які стосуються змісту, суб'єктного складу, волевиявлення та форми правочину. Кожна з цих груп порушень може стати підставою для визнання правочину недійсним у встановленому законом порядку.

1. Порушення вимог щодо змісту правочину

Однією з найпоширеніших підстав недійсності є невідповідність змісту правочину вимогам закону. Йдеться про випадки, коли правочин спрямований на досягнення результату, що суперечить нормам права, інтересам держави або суспільства.

Такі правочини, як правило, визнаються нікчемними, оскільки їх зміст є очевидно протиправним. Наприклад, правочини, спрямовані на обхід закону або досягнення незаконної мети, не можуть породжувати правових наслідків.

2. Порухення вимог щодо суб'єктного складу

Недійсність правочину може також виникати у зв'язку з порушенням вимог до осіб, які його вчиняють. Це стосується випадків, коли правочин укладається особою, яка не має необхідного обсягу цивільної дієздатності.

Зокрема, правочини, укладені недієздатними особами, є нікчемними, тоді як правочини, укладені особами з обмеженою дієздатністю без згоди законного представника, можуть бути оспорюваними.

3. Порухення вимог щодо волевиявлення

Важливою підставою недійсності є дефекти волі учасників правочину. Воля сторін повинна бути вільною, усвідомленою та відповідати їх внутрішньому наміру.

Якщо ж волевиявлення було сформоване під впливом зовнішніх або внутрішніх чинників, правочин може бути визнаний недійсним. До таких випадків належать:

- укладення правочину під впливом помилки;
- обман;
- насильство або погроза;
- тяжкі обставини, які істотно вплинули на рішення особи.

У таких ситуаціях правочин, як правило, є оспорюваним, оскільки потребує встановлення судом факту порушення свободи волі.

4. Порухення вимог щодо форми правочину

Ще однією підставою недійсності є недодержання встановленої законом форми правочину. У цивільному праві форма правочину виконує доказову та гарантійну функцію, забезпечуючи визначеність правовідносин.

У випадках, коли закон прямо передбачає недійсність правочину через порушення форми (наприклад, нотаріального посвідчення), такий правочин є нікчемним.

5. Інші підстави недійсності

Окрему групу становлять спеціальні підстави недійсності, прямо передбачені цивільним законодавством. До них належать, зокрема, фіктивні та удавані правочини, які не спрямовані на реальне настання правових наслідків або приховують інші правочини.

Такі правочини визнаються недійсними незалежно від волі сторін і є нікчемними за своєю природою.

Підстави недійсності правочинів у цивільному праві України є багатограними та охоплюють різні аспекти правового регулювання. Їх умовно можна поділити на загальні та спеціальні.

До загальних належать порушення вимог щодо змісту, суб'єктного складу, форми та волевиявлення. Спеціальні підстави передбачаються окремими нормами цивільного законодавства.

Важливим аспектом є питання **доведення підстав недійсності правочину**. У судовому процесі саме на позивача покладається обов'язок довести наявність обставин, які свідчать про порушення закону. Це може бути досить складним, особливо у випадках, пов'язаних із психологічним впливом (обман, погроза, насильство).

Окрему роль відіграють докази у таких справах. Це можуть бути письмові документи, свідчення, експертні висновки, електронне листування тощо. Саме від якості доказової бази часто залежить результат розгляду справи про недійсність правочину.

Висновок

Таким чином, підстави недійсності правочинів охоплюють широкий спектр порушень вимог цивільного законодавства, що стосуються змісту, суб'єктів, волі та форми правочину. Їх правильне визначення є необхідною умовою для ефективного захисту цивільних прав та забезпечення стабільності цивільного обороту.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ

3.1. Загальні наслідки недійсності правочинів

Недійсність правочину у цивільному праві України є юридичним фактом, з яким закон пов'язує виникнення спеціальних правових наслідків, спрямованих на відновлення порушеного майнового стану сторін та недопущення незаконного збагачення. Інститут наслідків недійсності правочинів виконує важливу охоронну та відновлювальну функцію, забезпечуючи баланс інтересів учасників цивільного обороту.

Основним загальним наслідком недійсності правочину є **двостороння реституція**, яка полягає у взаємному поверненні сторонами всього отриманого за правочином. Такий підхід спрямований на максимальне відновлення становища, яке існувало до вчинення правочину, ніби він не був укладений.

У випадках, коли повернення майна у натурі є неможливим, застосовується грошове відшкодування його вартості. Це забезпечує універсальність правового механізму навіть у ситуаціях, коли предмет правочину був спожитий, втрачений або істотно змінений.

Загальні наслідки недійсності правочину застосовуються незалежно від того, чи є правочин нікчемним або оспорюваним, якщо інше прямо не передбачено законом. Таким чином, реституція виступає базовим інструментом відновлення порушених цивільних прав.

Крім того, у випадках, коли одна зі сторін зазнала збитків у зв'язку з укладенням або виконанням недійсного правочину, можливе застосування додаткового механізму - **відшкодування шкоди**. Це дозволяє більш повно компенсувати негативні наслідки неправомірних дій.

3.2. Спеціальні наслідки недійсності правочинів

Окрім загального правила реституції, цивільне законодавство передбачає також спеціальні наслідки недійсності правочинів, які застосовуються у випадках підвищеної суспільної небезпеки або грубого порушення правових норм.

Одним із таких наслідків є **одностороння реституція**, коли повернення майна здійснюється лише на користь добросовісної сторони. Інша сторона, яка діяла з порушенням закону або недобросовісно, не має права вимагати повернення переданого нею майна. Такий підхід виконує не лише відновлювальну, але й превентивну функцію, оскільки стимулює добросовісну поведінку учасників цивільних правовідносин.

У більш суворих випадках застосовується **конфіскаційний наслідок**, тобто стягнення всього отриманого за правочином у дохід держави. Він використовується тоді, коли правочин суперечить публічному порядку або має явно протиправний характер. Такий захід має каральний і запобіжний характер.

Також спеціальні наслідки можуть включати:

- відшкодування завданої шкоди потерпілій стороні;
- стягнення доходів, отриманих унаслідок користування майном;
- інші майнові наслідки, прямо передбачені законом.

Таким чином, спеціальні наслідки недійсності правочинів забезпечують більш гнучкий підхід до регулювання цивільних відносин і дозволяють враховувати ступінь порушення та характер поведінки сторін.

3.3. Судова практика щодо недійсності правочинів

Судова практика має важливе значення для правильного застосування норм про недійсність правочинів, оскільки ці норми часто містять оціночні категорії, які потребують конкретизації в процесі розгляду справ.

Суди, зокрема Верховний Суд, у своїх рішеннях неодноразово підкреслювали необхідність встановлення реального змісту правочину, справжньої волі сторін та фактичних обставин його укладення. Формальний підхід у таких справах є неприпустимим, оскільки може призвести до порушення прав учасників цивільного обороту.

Найбільш поширеними категоріями справ є:

- спори щодо недійсності договорів купівлі-продажу нерухомого майна;
- визнання недійсними договорів дарування та міни;
- справи про фіктивні та удавані правочини;
- оскарження правочинів, укладених під впливом обману, насильства або тяжких обставин;
- спори щодо перевищення повноважень представниками.

У своїй практиці суди активно застосовують принцип добросовісності, який є однією з основних засад цивільного права. Встановлення недобросовісної поведінки сторони може суттєво вплинути на оцінку правочину та визначення наслідків його недійсності.

Окремо слід відзначити тенденцію до забезпечення стабільності цивільного обороту. Суди намагаються уникати ситуацій, коли визнання правочину недійсним без достатніх підстав може порушити баланс інтересів та створити правову невизначеність.

Таким чином, судова практика відіграє ключову роль у формуванні єдиного підходу до застосування норм цивільного права та забезпеченні їх ефективності.

У практичному застосуванні норм про недійсність правочинів важливе значення має правильне розуміння механізму реалізації правових наслідків. Насамперед це

стосується реституції, яка на практиці не завжди може бути реалізована у простій формі взаємного повернення майна. Це пояснюється тим, що предмет правочину може втратити свої властивості, бути знищеним або переданим третім особам.

У таких випадках виникає необхідність визначення грошового еквівалента отриманого майна. При цьому суди повинні враховувати ринкову вартість майна на момент його передачі або на момент розгляду справи, залежно від конкретних обставин. Це ускладнює процес застосування реституції та потребує детального дослідження доказів.

Окрему складність становлять випадки, коли одна зі сторін уже отримала економічну вигоду від використання майна або результатів виконання правочину. У таких ситуаціях постає питання про справедливий розподіл ризиків між сторонами, що є важливим елементом судового розсуду.

Важливо також враховувати, що наслідки недійсності правочину можуть зачіпати інтереси третіх осіб, які не брали участі у правочині, але набули майно добросовісно. У таких випадках суди повинні забезпечити баланс між захистом прав первісних сторін та стабільністю цивільного обороту.

Практика застосування норм про недійсність правочинів свідчить, що значна кількість спорів виникає через складність доведення підстав недійсності. Особливо це стосується випадків, пов'язаних із дефектами волі, такими як обман, насильство або погроза. У подібних справах ключове значення мають докази, що підтверджують реальний вплив на волевиявлення особи.

Ще однією проблемою є неоднакове застосування судами однакових норм права, що іноді призводить до різних рішень у схожих справах. Це знижує рівень правової визначеності та ускладнює прогнозування судових рішень.

Водночас у сучасній судовій практиці простежується тенденція до більш детального аналізу фактичних обставин справи та активного застосування принципу добросовісності. Це дозволяє судам більш гнучко підходити до вирішення спорів і забезпечувати справедливий баланс інтересів сторін.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження теми «Недійсність правочинів: правові підстави та наслідки» можна зробити низку узагальнюючих висновків, які відображають як теоретичні положення цивільного права, так і їх практичне значення для регулювання цивільних правовідносин в Україні.

По-перше, правочин є одним із ключових юридичних фактів у цивільному праві, який спрямований на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Його дійсність залежить від дотримання встановлених законом умов, що стосуються змісту, суб'єктного складу, волевиявлення та форми. Порухення хоча б однієї з цих умов може призвести до недійсності правочину, що суттєво впливає на стабільність цивільного обороту.

По-друге, недійсність правочину є важливим інститутом цивільного права, який виконує охоронну функцію та спрямований на забезпечення законності у сфері приватноправових відносин. Вона означає відсутність у правочину тих правових наслідків, на які він був спрямований, у зв'язку з недодержанням вимог закону. При цьому недійсність може бути встановлена як безпосередньо законом (нікчемні правочини), так і судом (оспорювані правочини).

По-третє, проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що поділ недійсних правочинів на нікчемні та оспорювані має суттєве теоретичне і практичне значення. Нікчемні правочини є недійсними з моменту їх вчинення та не потребують окремого судового визнання, тоді як оспорювані правочини є дійсними до моменту їх оскарження та визнання недійсними у судовому порядку. Такий поділ забезпечує гнучкість правового регулювання та дозволяє враховувати різний ступінь порушення вимог закону.

По-четверте, підстави недійсності правочинів охоплюють широкий спектр порушень, які стосуються змісту правочину, суб'єктного складу, волевиявлення сторін та форми

правочину. Особливе значення мають дефекти волі, такі як помилка, обман, насильство чи погроза, оскільки саме вони найчастіше стають підставою для визнання правочинів оспорюваними. Це свідчить про важливість забезпечення свободи та усвідомленості волевиявлення учасників цивільних правовідносин.

По-п'яте, наслідки недійсності правочинів відіграють ключову роль у механізмі захисту цивільних прав. Основним наслідком є двостороння реституція, яка забезпечує повернення сторін у первісний майновий стан. У певних випадках застосовуються також спеціальні наслідки, зокрема одностороння реституція або конфіскація майна в дохід держави, що підкреслює превентивний та охоронний характер цього інституту.

По-шосте, важливе значення у формуванні єдиного підходу до застосування норм про недійсність правочинів має судова практика, зокрема правові позиції Верховного Суду. Суди при розгляді відповідних справ досліджують не лише формальні ознаки правочину, але й реальні обставини його укладення, справжню волю сторін та добросовісність їх поведінки. Це сприяє забезпеченню правової визначеності та стабільності цивільного обороту.

Таким чином, інститут недійсності правочинів є важливим елементом цивільного права України, який забезпечує баланс між принципом свободи договору та необхідністю дотримання імперативних вимог закону. Його ефективне застосування сприяє захисту прав та інтересів учасників цивільних правовідносин, зміцненню законності та підвищенню стабільності цивільного обороту в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV (зі змінами та доповненнями станом на 2024-2026 рр.).
2. Конституція України від 28.06.1996 р. (зі змінами).
3. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII (зі змінами).
4. Постанова Верховного Суду у складі Касаційного цивільного суду щодо визнання правочинів недійсними (2021-2025 рр.).
5. Огляд судової практики Верховного Суду щодо недійсності правочинів та застосування реституції (2022 р.).
6. Правові позиції Великої Палати Верховного Суду щодо фіктивних та удаваних правочинів (2020-2024 рр.).
7. Дзера О. В. **Цивільне право України. Загальна частина.** - К.: Юрінком Інтер, 2021.
8. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. **Цивільне право України: підручник.** - Одеса: Фенікс, 2022.
9. Кузнецова Н. С. **Цивільне право України (загальна частина).** - К.: Алерта, 2020.
10. Боднар Т. В. **Правочини у цивільному праві України: теорія і практика.** - К.: Юстініан, 2023.
11. Спасибі-Фатєєва І. В. **Цивільне право України: актуальні проблеми теорії та практики.** - Харків: Право, 2021.
12. **Цивільне право України: навчальний посібник / за ред. Р. А. Майданика.** - К.: Алерта, 2024.
13. Іваненко О. В. «Недійсність правочинів у цивільному праві України: теоретичні та практичні аспекти» // *Право України.* - 2022.
14. Петрова Н. М. «Нікчемні та оспорювані правочини: проблеми розмежування» // *Юридична Україна.* - 2021.

15. Кравченко С. В. «Правові наслідки недійсності правочинів у сучасному цивільному праві» // *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. - 2023.
16. Шевченко Д. О. «Судова практика у спорах щодо недійсності правочинів» // *Вісник Верховного Суду*. - 2024.
17. Офіційний сайт Верховного Суду України - <https://supreme.court.gov.ua>
18. Єдиний державний реєстр судових рішень - <https://reyestr.court.gov.ua>
19. Законодавство України - <https://zakon.rada.gov.ua>